

¹Ларин Б.А. О новых лингвистических исследованиях // Вестник Ленинград. ун-та. — № 20: Секция истории языка и лит. — Вып. 4. — 1959. — С.139; ²Шерех Ю. Прологомена до вивчення мови та стилю Г.Сковороди // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології. — Т.3. — Харків, 1998. — С.382; ³Tschiżewskij D. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. — München, 1974. — S.28; ⁴Тут і далі покликання на тексти Г.Сковороди здійснено за виданням: Сковорода Г.С. Повне зібрання творів у 2-х т. — К., 1973. Римськими цифрами позначено том, арабськими — сторінку; ⁵Абрамович С.Д. Мелетій Смотрицький та проблеми філологічної культури бароко // Українська література XVI-XVIII ст. та інші слов'янські літератури. — К., 1984. — С.160; ⁶Сидоренко Г.К. Віршування в українській літературі. — К., 1962. — С.46-47.

Список умовних скорочень

Виш. — Вишеський І. Твори. — К., 1959.

УЛ — Українська література XIV—XVI ст. — К., 1988.

УП — Українська поезія середини XVII ст./ Упорядн. В.І.Крекотень, М.М.Сулима. — К., 1992.

Н.І. Білан, асп.

СПАДКОЄМНІ МОВНІ ТРАДИЦІЇ У ПРИРОДНИХ ТЕКСТАХ ДУХІВНИЦЬ XVIII СТ. (З ІСТОРІЇ РУКОПИСНОЇ ПАМ'ЯТКИ)

Стилетвірні мовні особливості заповітів формувалися упродовж різних історичних періодів у житті народу у взаємозв'язку з виразовими набутками у формулярі офіційно-ділової документації, як і приватно-відомчої. Контекстуальне порівняння з купчими та дільчими записами, що найближче прилягають до заповітного жанру, засвідчує явну перевагу перших з огляду на мовні узагальнення і ширшу тематичну палітру у викладовій частині. Разом з тим слов'янізація охопила чимало клаузул у багатьох духівницях старшини і духовенства.

Пропонована увазі читача “духовниця” становить чи не найяскравіший жанровий взорець, який переріс, з огляду на мову та стильові особливості, рамки сухого документа у своєрідну сповідь мудрої, набутої досвідом людини-воїна, який побував у численних військових походах, спивши чашу нелегких випробувань. Як свідчить папір і каліграфічний скоропис, документ являє собою автентичну копію XIX ст. Пам'ятка виявлена у фондах II відділу Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського з

колекції О.М. Лазаревського (II, 3150). Загальний стан збереження рукопису задовільний. Документ написаний з уст охопленого передсмертними недугами сотника басанського Кліма Григоровича Шаповаленка його родичем, полковим осавулою Астафієм Мироненком, у присутності свідків. Заповідаючи синові надану на ранг нерухомість, автор викладає водночас живим і нащадкам у неприхованій формі щирі зізнання про оточення і стосунки в сотні й товаристві, узагальнюючи моральний бік справ, учинків через призму пройденого життєвого шляху. Мова документа глибоко народна, ритмізована, лаконічна. Її природність посилюється напрочуд вдалими висловами, позначеними метонімічними та метафоричними переносами. Метонімія – це семантичний процес, при якому форма мовної одиниці чи оформлення категорії зміщується з одного референта на інший на основі тієї чи іншої суміжності. Наприклад: *Сребло же яко то<:> чарки<,> мысы<,> кухлики<,> кубки<,> корцѣ<,>¹...* - “назва металу на означення виробленого з нього посуду; срібне (посріблене) кухонне начиння”. Метонімія - засіб економії мовлення і розвитку абстрактних значень: *лукавимъ окомъ на мене гледѣли*. Пор. ще метонімічні транспозиції типу *лютый шведъ* “шведські загарбники”, що набув поширення в літературній мові XVIII ст. під впливом народного мовлення.

Метафора – це семантичний процес, при якому форма мовної одиниці чи оформлення мовної категорії переноситься з одного референта на інший на основі тієї чи іншої подібності при відображенні у свідомості того, хто говорить². Метафора містить приховане порівняння (відоме визначення Арістотеля). Наприклад: *жизнь моя гасне* – власне, завершується, з’являється передчуття смерті.

Антропонімізація надає експресії контексту, розвиваючи далі семантичну історію актуальних слів: *А змѣрку-татарку положить зо мною въ могилу<,> тамъ вона за мене скаже и на лизи своемъ правду и кривду покаже<:><_> якъ за виру <_> и отчизну стояла...*

Документ засвідчує уживання синонімів різногенетичного походження, антонімів, прикладок, звертань, повторів тощо. Іномовні відповідники, здатні в тому самому контексті або контекстах, що близькі за змістом, замінювати один одного без помітної відмінності у семантиці, спонукають задуматися і над процесами нормування в лексиці XVIII ст., пор.: *мешкуючей и живучей коло Басани*. Сукупність одиниць мови, співвідносних між собою при позначенні

тих самих явищ, предметів, ознак, дій, утворює синонімічні ряди, наприклад, у значенні “близькі люди” слова *друзи, родичи і приятели* поєднані в нероздільне ціле. Відповідно, слова, що вступають у синонімічні стосунки лише в певному контексті, є контекстуальними синонімами. Так, слов’янізована єдність *ми(р)ь, любовь и благодать* через річище народного вислову передає загальне поняття «добрі стосунки, добробут, спокій». Щодо спадкоємних традицій не можемо не згадати і слов’янізм *Вседержитель* (з глосою *Бог-Отець*).

Антоніми виявляються на тлі антонімічних протиставлень у думках, поглядах, визначеннях, що передають несумісні поняття. За своєю структурою виявляємо різнокореневі антоніми народного походження: *близькіє и далекіє; привитатися – прощатися; правда і кривда*. У документі вживаються власне лексичні антоніми: *магайбу давали та зло замишляли*.

Компресія думки і почуттів передана в народно-розмовних прикладках, частина з яких сповнена глибоких порівнянь. Виявлені іменні прикладки одночасно являють собою означення, що, характеризуючи реалію, дає іншу назву означуваному. Диференційні прикладки, зокрема непоширені, передають нерозкладні поняття-узагальнення: *могила-дружина; Бога-Отця; змійку-татарку*. Тим часом поширені засвідчують метафоричні сентенції типу: *живтий песокь – родина моя*.

Формули-звертання в духівниці Кліма Шаповаленка сповнені осягнення повноти узагальнення: *друзи, родичи и приятели близькіє и далекіє...*

Повтори спрямовані у градацію вияву почуттів тощо: *прощайте, прощайте...* Зустрічаємо усталені пари і комплекси співвідносних слів на означення патріотизму: *виру и отчизну*.

У досліджуваному тексті зустрічаємо назви спорідненості та свояцтва: *по матери Степанковскому; панотця моего Григорія сотника басанского<, > и дѣда<, > ихъ Пресвѣтлымъ Царскимъ Величествомъ*.

Серед діалектизмів Прилуччини, що відображають особливості поліського наріччя, відзначимо деякі: *паханина* “орна земля” (Архипівка, Чернігівського р-ну, Чернігівської області)³; пор. сучасне *пахань* “рілля”, *паханицик* “орач” (Іванівка, Семенівського р-ну, Чернігівської області)⁴; *магайбу давали* (пор. *магайбо*, невідм., стар. Бог на поміч, помагайбог (вітання) (Селезівка, Овруцького району, Житомирської області)⁵; *гледѣти* - “спостерігати”; *отчимаровать*

“вибити, висікти”; *кривью* (упивалась); *багацько*, *молитвовався* тощо. Діалектизми – застарілі форми: - *завтре* та просторіччя – *оставляю*, *наместо* “замість” і т.ін.

Виклад аналізованої пам’ятки дуже відрізняється від мови інших заповітів. Автор використовує живу, народну, поетичну мову. Ця людина, сповнена мудрості, ніби не оперує книжною мовою чи повертається до природної, так чутної ще у XVII ст. Традиційно заповіт починається формулою Божої клятви, перед якою зазначено дату, рік, місяць і день написання пам’ятки. Місце написання документа не викликає сумніву: *Рабъ Божій Климъ Григоровичъ Шаповаленко<,> переясловскаго полку сотникъ басанскій<,> всему війску и Запорожьё<,> всій старшинѣ и козатству и всій черни мсикуючей и живучей коло Басани и въ Басани о Бози радоватися желае<_>* У викладовій частині подана мотивація написання документа, з дотриманням певних мовностилістичних комплексів. З’являється своєрідна інтродукція, де автор виливає душу, висловлюючи найщиріші почуття до тих, кого полишає на цій землі. Уперше нами виявлено у формулі базовий формулярний елемент документа - *заповідаю: заповѣдаю сыну моему единокородному<,>*. В інших документах ця формула ще описова (книжна) чи невиразна, типу: *завѣтнюю Сію дѣтємъ моимъ чиню диспозицію<,>/:>* (62660, 28); *сї жь дочерѣ Евдокіи отписую<,> платья* (I, 66093). Заключна частина завершується також природною формулою закляття іменем Бога: *А буди по указанному мною сынъ Григорій не учинить<,> а коли<,> на лихву<,> не такъ зробить<,> то закараеть его Господь Богъ, и да падеть на него вичное мое неблагословеніе! Аминь<.>* Документ засвідчений підписами відповідних осіб і старшини.

Контекстуальне порівняння виявленого заповіту з мовним оформленням численних документів XVIII ст. (насамперед – духівниць) дає підстави внести певні корективи у прочитання тих чи інших слів копіїстом XIX ст. Сподіваємось, що подані нижче реконструкції до різночитань сприятимуть відновленню природного стану пам’ятки культури українського народу.

1748 року Мая<,> 17 дня

Нераздѣльной тройцѣ<,>

Во имя Отця и Сына и Святаго Духа<.>

Рабъ Божій Климъ Григоровичъ Шаповаленко<,> переясловскаго полку сотникъ басанскій<,> всему війску и Запорижьё⁶<,> всій

старшинѣ и козатству и всѣй черни мѣшкуючей и живучей коло Басани и въ Басани о Бози радоватися жєлає<._>

Я, щирый слуга Ся Пресвѣтлому Царскому величеству<,> а Ясневельможныхъ панивъ гетьманивъ <_> нелукавый рабъ<,> и всему вѣйску и козатству кривний товаришь<,> промѣшкавши многіє лѣты и доживши до ста четвертаго року<,> не чаю вже живота<:> жизнь моя гасне и може завтре<,> рано<,> але и ближе<,-> могила-дружина а живтый песокъ⁷<-> родина моя<!> Близкіє и далекіє прїатели и друзи скоро стечутся ко мнѣ <->, но не привитатися<,> а навикъ прощатися<.> Прощайте друзи<,> родичи и прїатели близкіє и далекіє, прощайте и вы, которые близко мене сидѣли<,> та лукавымъ окомъ на мене гледѣли<,> прощайте и ти, що мини магайбу давали<,> та зло замишляли<!> Се отхожу на онъ свить<,> всимъ вамъ ми<ръ>, любовь и благодать отъ Вседержителя <_> Бога-Отця оставляю<,>, но понеже я маю багацько добра и оставляю по соби<,> яко то<:> паханину въ поляхъ<,> лѣсахъ<,> грунтахъ и сѣножатяхъ<,> наданныхъ по универсаламъ отъ ясневельможныхъ панивъ гетьманивъ<,> за щирую мою и панотця моего Григорія сотника басанского<,> и дѣда<,> ихъ Пресвѣтлымъ Царскимъ Величествомъ<,> то все сіє<,> вси пожитки<,> маетности и всяку рухлядь<,> скоть волы<,> кони и вывци⁸<,> вѣтренныя и грабельныя⁹ мельницы и всю, яка по мни есть, одежда<,> заповѣдаю сыну моему едиnorodному<,> превелебному отцю Григорию Климовичу Шаповаленку<,> по матери Стопановскому¹⁰<_>, ничеговскому<,> панотцю<,> кой тамъ отъ мене поселенъ на дидовскомъ грунті и живе<,> зъ тымъ<,> жебы<,> онъ вично за многогрѣшную мою душу молитвовався<.> А якіє<,> въ мали <,> остались отъ поморцинь подданные<,> наданные по грамотамъ и универсаламъ<,> то мають быть вси на воли<;> а якіє перебигли за Кубань<,> та зновъ вернуться<,> то вси сіи остаються на вичные часы реченному вже Духовныцю¹¹ сыну Григорию<,> въ его послушанстві¹²<.> Тилько якъ вернется Бильчєнко<,> и Науменко зъ Овдїємъ<,> то отчимаровать ихъ барбарами и отдать ихъ вично на покарню¹³<,> брату жены моей<,> кїевскому полковому судьи пану Степанковскому<.> Адомашковскіє жъ и парчевыє кунтушы <_> матери его Степаныды и реброны<;> а также золоть<_> атласъ<,> каптаны<,> жалованные мнѣ и панотцю моему отъ

ясне<->вельможныхъ панивъ гетманивъ<,> отдать на рызы по церквамъ<,> а саетовые бекеши<,> славянки<,> киреи и черески¹⁴<,> персидскіе и люстровые поясы<,> продать на алтыны<,> або сестрицамъ отдаты<,> або де хоче диты реченный сынъ Григорій <_> соби на поживанье<.> Сребло же, яко то<:> чарки<,> мысы<,> кухлики<,> кубки<,> корцѣ<,> и михалки<,> замордованные разными походами дидомъ моимъ<,> отцемъ и мною<,> на сичахъ у клятыхъ шведивъ<,> ляхивъ и татаръ<,> для помноженья хвалы Божой<,> и молитствія за много<_>грѣшную мою душу <_> и ихъ<,> по обѣщанію умершаго панотця моего<,> отдать маеть<,> сынъ Григорій въ Видубицкій монастырь<.> По смерти же моей по росписи, здѣ въ прилози начертанной<,> разобрать и роздать все реченное въ оной<.> А змійку-татарку положить зо мною въ могилу<,> тамъ вона за мене скаже и на лизи¹⁵ своємъ правду и кривду покаже<:> якъ за виру <_> и отчизну стояла и бусурманскою кривью упивалась<,> а якъ вона мини попалась <_>, про те <_> шведъ и клятый Мазепа знае<.> Суди, Боже, его и мене на онономъ свити<!> Якіе жъ отъ пожежъ остались у мене депеши и схованны въ церквахъ Яриловской и Басанской, то сынъ мой Грыгорій<,> по смерти моей<,> взявши<,> у себе заховуе<.> Равно и сю<,> другу вже, Духовницу<,> намисто сгорившей получить долженъ<,> а копировку зъ неи послать въ Видубицкий монастырь<.> А якъ, може, найдется перша духовныця<,> то по ней <_> чинить все<,> а якъ не найдется<,> то по сей другой<:>. А буди по указанному мною сынъ Григорій не учинить<,> а коли<,> на лихву<,> не такъ зробить<,> то закараетъ его Господь Богъ, и да падеть на него вичное мое неблагословеніе! Аминь<.>

На подлинной такъ <:>

сію духовницу<,> въ тяжкой недужи<,> рукою своею<,> крестами утвердивъ самъ панъ сотникъ Климъ Григоровичъ Шаповаленко и сію духовницу писавъ и рукоприложеніе зробывъ<,> родычъ его полковый асаулъ Астафій Мироненко.

Свиткою бувъ<,> и рукоприкладство зробывъ<,> войсковый товаришъ Ананій Рубецъ<.->

Свиткою бувъ хорунжій Сава Почека<.>

¹Тут і далі цитуємо за нижче поданою публікацією пам'ятки;

²Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К.,

1989. – С.108; ³Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К., 1974. – С.154; ⁴Там само. – С.145; ⁵Там само. – С.126. ⁶Так у копії ХІХ ст.; ⁷Очевидно, недогляд у копії ХІХ ст., треба – *жовтий*; ⁸Очевидно, недогляд копіїста, швидше – *вївци*; ⁹Явна описка у копії ХІХ ст., пор. *гребельныя* (в інших рукописах ХVІІІ ст.); ¹⁰Треба *Степанковсому*; ¹¹За контекстом реконструюємо” *въ духовницѣ*”; ¹²Явний недогляд, треба *послушенствѣ*; ¹³Описка, треба на *покараніє*; ¹⁴Очевидно, *черкески*; ¹⁵Мабуть, треба на *лизи* (чи на *лєзи*).